

Geschiedenis Werkplaats

Onderzoek stichting Sobibor en NHL Stenden

studenten: Harmen ten Hoeve, Léon Postma en Rimmer Bakker

studentnummer: 4588959, 4612647, 4583043

NHL e-mailadres: [léon.postma@student.nhlstenden.com](mailto:leon.postma@student.nhlstenden.com), rimmer.bakker@student.nhlstenden.com
harmen.ten.hoeve@student.nhlstenden.com

opleiding(en): docent geschiedenis tweedegraads

traject: voltijd

begeleider: Heike Tattje en Gerben Hoogterp

examinator(en): Heike Tattje

inleverdatum: 16-6-2021

Door het inleveren van dit product verklaar ik dat het product eigen werk is en dat het vrij is van plagiaat.

Inhoud

Inleiding.....	3
Aanleiding van de Jodenvervolging	6
Nederland in perspectief.....	7
Sobibor	8
Friesland.....	10
Sneek (familie Pino)	12
Harlingen (Familie Leijdesdorf).....	14
Leeropbrengsten	17
Logboek.....	21

Inleiding

Beste lezer, voor u ligt een onderzoek gemaakt voor Stichting Sobibor in samenwerking met studenten van de leraren opleiding geschiedenis van de NHL Stenden Leeuwarden. De aanleiding voor het schrijven van dit onderzoek is de vraag vanuit stichting Sobibor in samenwerking met de NHL Stenden om onderzoek te doen naar Joodse onderduikers en onderduikers in Friesland. Het onderzoeksgebied is Friesland (relatie onderduik en deportatie). In Friesland zijn tijdens WOII relatief veel mensen ondergedoken. In dit onderzoek analyseren we dit en maken we een vergelijking met het aantal mensen dat is weggevoerd, ook naar Sobibor. We proberen zoveel mogelijk oorzaken, verbanden en gevolgen in kaart te brengen. Dit onderzoek wordt gedaan door studenten van de NHL Stenden Léon Postma, Harmen ten Hoeve en Rimmer Bakker. Wij hebben dit onderzoek gekozen, omdat de Jodenvervolging in de periode van de Tweede Wereldoorlog ons erg interesseert in combinatie met het onderzoeksgebied Friesland, waar wij allemaal wonen. Door COVID-19 is dit onderzoek in het jaar 2020 niet goed van de grond gekomen. Daarom hebben wij het in het jaar 2021 weer opgepakt. Graag willen wij Gerben Hoogterp (Stichting Sobibor) en Heike Tattje (NHL Stenden) bedanken voor de begeleiding, ondersteuning en samenwerking. Wij wensen u veel leesplezier.

Procesequvaluatie

Voor Geschiedeniswerkplaats waren er diverse onderwerpen die konden worden gekozen, één daarvan was een samenwerking met Stichting Sobibor waarbij de focus ligt op het ter sprake brengen van de gebeurtenissen in vernietigingskamp Sobibor gedurende de Tweede Wereldoorlog. De vraag die hierbij geconstrueerd is in samenwerking met Gerben Hoogterp van Stichting Sobibor was het in beeld brengen van het aantal Joden in Nederland en deze bijbehorend in beeld brengen op verschillende schalen (Nederland in perspectief, Friesland in perspectief, en twee steden onder de aanbracht brengen met bijbehorende families vanwege het aanbrengen van persoonlijkheid).

In het eerste contact met Gerben, dat gericht was op het oriënteren, kwam naar voren dat hij erg enthousiast was over het feit dat wij ons hierin wilden verdiepen en dat hij de prioriteit van het onderzoek neerlag bij de zelfstudie. Gerben vindt het belangrijk dat het verhaal van Sobibor doorverteld blijft worden en dat wij later ook deze verhalen kunnen gebruiken in onze lessen. Het verhaal Sobibor is vergeleken met een kamp als Auschwitz ondergesneeuwd en wordt te weinig verteld. Wanneer er lessen worden gegeven over holocausteducatie gaat het al snel over Auschwitz.

Na het doen van veel vooronderzoek waarbij we de nodige uren hebben gespendeerd aan het lezen van literatuur betreffend het onderwerp kwamen we er al vrij snel achter dat het verhaal Sobibor erg groot is, waardoor we keuzes moesten maken in wat we wel en niet opnamen in ons verslag. De wens van Gerben was een rode draad Sobibor waarbij we uiteindelijk zover inzoomen op het verhaal dat we twee families uit de steden Sneek en Harlingen onder de loep namen waarbij we de verhalen uit Sneek en Harlingen konden vertellen en we een beeld konden geven bij die families die ook in Sobibor omkwamen. Het product is gericht op het

toewerken naar dit punt waarbij we het verhaal vorm geven door eerst het grotere geheel duidelijk te maken, hierbij richten we ons eerst op Nederland dan wel Friesland dan wel de steden en bijbehorende families. Het product zelf is een verslag waarbij mensen meer inzicht krijgen van de Jodenvervolging in Nederland en waarbij mensen het besef krijgen van de ernst van het verhaal Sobibor. In een tweede gesprek kregen we van Gerben te horen dat we vooral veel statistieken en illustraties konden opnemen in het verslag om het verhaal meer vorm te geven. We hopen dat we in een laatste gesprek met Gerben diverse delen uit dit verslag kunnen gaan gebruiken om de Stichting Sobibor nog verder te helpen in het illustreren van het verhaal als wel het gezicht geven van de slachtoffers.

Onderzoek Stichting Sobibor

Aanleiding van de Jodenvervolging

Wanneer er naar de geschiedenis wordt gekeken, wordt het zichtbaar dat Joden al vanaf het begin van onze jaartelling het slachtoffer zijn van diverse vormen van discriminatie en vervolging. Het begon circa 70 v.Chr. met de verdrijving van de Joden uit Jeruzalem door de Romeinen. Tot op de dag van vandaag borduren deze acties tegen hen voort. De Joden werden door de geschiedenis heen meermaals vervolgd vanwege religieuze overtuigingen of economische crisis. Gedurende de 19^e eeuw kwam er een ander idee van denken op, namelijk het denken over verschillen tussen diverse rassen en volken ofwel de rassenleer. De grote systematische vervolging en moord op Joden gedurende de Tweede Wereldoorlog, onder bevel van Adolf Hitler, komt voort uit overwegend twee overtuigingen die Hitler zich eigen maakte. Von Schönerer vond dat Duitstalige gebieden van Oostenrijk-Hongarije bij het Duitse rijk hoorden en stelde dat Joden geen volwaardige Duitsers zijn. Lueger leerde Hitler hoe antisemitisme en sociale hervormingen konden leiden tot succes. Toen Hitler eenmaal aan de macht kwam, voerde hij deze twee overtuigingen ver door. Het verlies van De Eerste Wereldoorlog werd door nationalistische en rechtse Duitse politici gebruikt om antisemitisme op te doen loeien. De Dolkstootlegende ging rond, waarbij de Duitsers de slag niet op veld hadden verloren, maar dat ze de oorlog verloren door verraad van diverse groeperingen waaronder de Joden. Na de Eerste Wereldoorlog was Duitsland instabiel en chaotisch. Hitler gaf gedurende de dertiger jaren cursussen aan soldaten in het leger over nationalisme en hierbij nam antisemitisme een belangrijke rol in. Hitler pleit in deze tijd voor verwijdering van de Joden uit de gemeenschap via een rechterlijke manier en vergelijkt de Joden met ziekten. De haat op Joden vanuit de Duitsers neemt gedurende de periode 1920-1945 geleidelijk toe. Hitler gebruikt de Joden als middel voor schuld en alles wat er slecht gaat in Duitsland. Wanneer Hitler eenmaal aan de macht is, leidt dit uiteindelijk tot de systematische vervolging en moord op de Joden. Circa 6 miljoen Joden vinden de dood in de Holocaust (Anne Frank Stichting, sd).

Nederland in perspectief

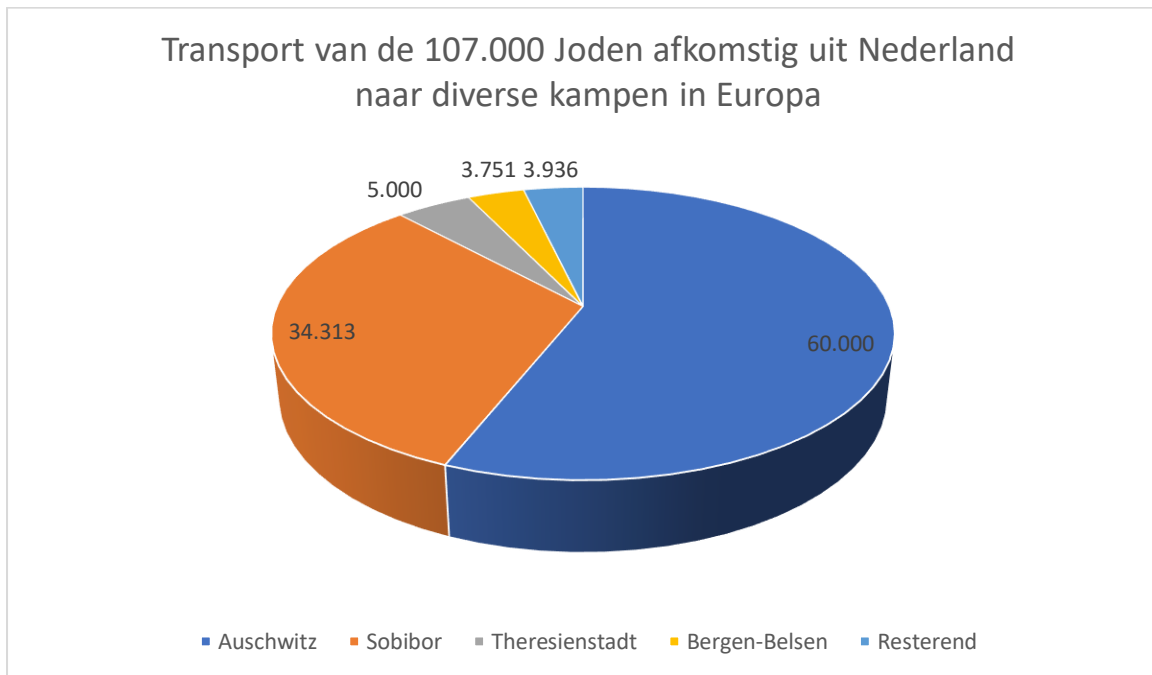
Vanwege de grote verschillen op politiek, economisch en cultureel gebied binnen de Europese landen gedurende de Tweede Wereldoorlog is het niet zinnig om Nederland in vergelijking te trekken tot landen behorend aan het gedeelte van Oost-Europa. Het is echter wel zinnig om Nederland in vergelijking te trekken met West-Europese landen als Frankrijk en België, aangezien dit landen waren die op eenzelfde wijze werden behandeld en bestuurd door de Duitsers als Nederland zelf. Vanwege deze aangelegenheden is de beslissing gemaakt om in dit gedeelte van het onderzoek vooral in te gaan op vergelijkingen en verschillen tussen Nederland, België en Frankrijk (Griffioen & Zeller, 2008).

Onder de hierboven genoemde landen bestond de Joodse bevolking respectievelijk uit 0,75% (België en Frankrijk) en 1,5% (Nederland) van de totale bevolking. De Joden gevestigd in België en Frankrijk waren vooral immigranten uit het oosten van Europa en uit Duitsland zelf (gedurende de jaren 30). Het beleid dat de Duitsers voerden in de landen was grotendeels gelijk. Er werd gestreefd naar samenwerking met de aanwezige overheid, handhaving van de openbare orde en een rustige overgang naar de politiek die de nazi's voor ogen hadden. De Jodenvervolgingen werden in het najaar van 1940 aangekondigd in de landen. In Nederland riepen die in tegenstelling tot de andere landen protesten op. De protesten gingen gepaard met veel geweld (Griffioen & Zeller, 2008).

In juli 1942 begonnen de deportaties van de Joden in zowel Nederland, België als Frankrijk. In Nederland lag het volledige zeggenschap over de deportaties bij de Duitse politie. In België was dit in mindere mate het geval. Frankrijk reguleerde, vanwege de collaberende houding de deportaties zelf. Als gevolg van de macht van de Duitse politie konden zij op misleidende manier ervoor zorgen, dat zoveel mogelijk Joden werden gepakt (Anne Frank Stichting, sd).

Nederland heeft in verhouding tot België en Frankrijk een relatief hoog aantal en percentage Joodse slachtoffers. Ten eerste was dit te verklaren door algehele macht die de Duitse politie in Nederland had. Ten tweede komt het verzet pas laat in opkomst waardoor er sprake is van een hoger slachtofferaantal. In België en Frankrijk was er al eerder verzet en onderduiking vanwege de methodiek die de Duitsers daar gebruikten, namelijk keiharde razzia's en werkverplichtingen. Er waren 140.000 joden in Nederland, waarvan er 107.000 werden gedeporteerd. Van de 107.000 gedeporteerde Joden uit Nederland ging het grootste gedeelte (56%) naar Auschwitz en Sobibor (32%). Hieronder is een overzicht te vinden van

de transport van de Joden uit Nederland naar diverse kampen met bijbehorende aantallen en percentages (Joods Cultureel Kwartier, sd).

Figuur 1: Transport van de 107.000 Joden afkomstig uit Nederland

Sobibor

Kamp Sobibor werd opgezet door de Duitsers in Polen. Het doel van de Duitsers met het opzetten van dit kamp was om het ‘Jodenvraagstuk’ op te lossen. Sobibor was een vernietigingskamp. In het jaar 1941 werden de eerste stenen gelegd om het kamp op te zetten. Sobibor bevatte in de beginperiode drie gaskamers. Deze werden na verloop van tijd niet efficiënt genoeg geacht. Hierop acteerden de nazi’s door in 1942 van de drie kleinere gaskamers één grote gaskamer te bouwen. Dit gebouw bevatte luchtdichte deuren zodat het gas niet uit het gebouw kon ontsnappen (Van der Elst, sd).

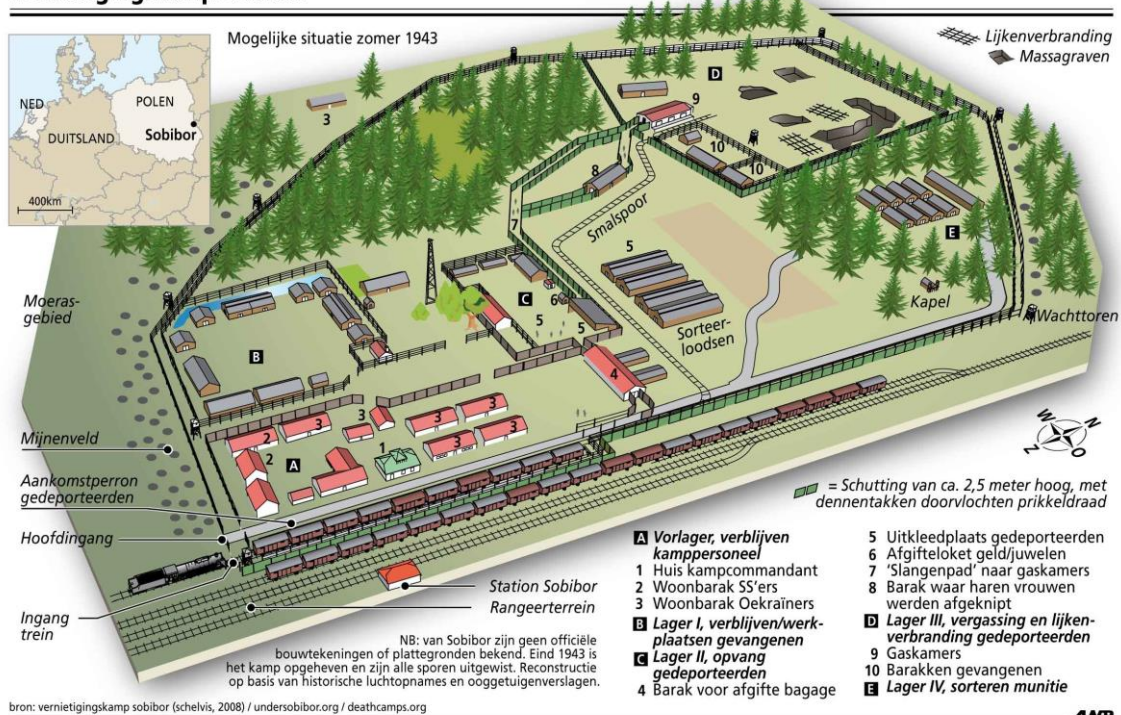
De vergassing van de gedeporteerden gebeurde op een systematische wijze. Via een trein kwamen de mensen die waren opgepakt bij Sobibor aan. Hier vond vervolgens de eerste schifting plaats. De kampbewakers vertelden de kinderen en ouderen dat zij zich konden opfrissen na de lange tocht. Alle sieraden en kleding konden worden afgegeven bij de balie en wanneer het douchen klaar was, weer worden opgehaald. De net aangekomen mensen waren in de veronderstelling dat ze konden douchen. Ze hadden geen idee wat er daadwerkelijk achter de deuren plaatsvond (Van der Elst, sd).

Zoals eerder gesteld was Sobibor een waar vernietigingskamp. Het verschil tussen een kamp als Sobibor en een concentratiekamp zat in het feit dat er maar een beperkt aantal

mensen gebruikt werden voor arbeid. Er waren wel enkele ‘werkjoden’ die de vuile klusjes van de kampbewakers moesten opknappen, maar in tegenstelling tot Auschwitz was dat percentage marginaal. Sobibor was er enkel en alleen voor de vernietiging van het Joodse volk (Joodsamsterdam, 2020).

In kamp Sobibor zijn circa 180.000 Joden vermoord. Deze Joden kwamen uit verschillende delen van Europa, uiteenlopend van Frankrijk tot Oekraïne. Er zijn ongeveer 34.000 Nederlandse Joden in Sobibor om het leven gekomen. Deze hadden niet langer dan een dag in het kamp gewoond voordat zij vergast werden (Van der Elst, sd).

Vernietigingskamp Sobibor

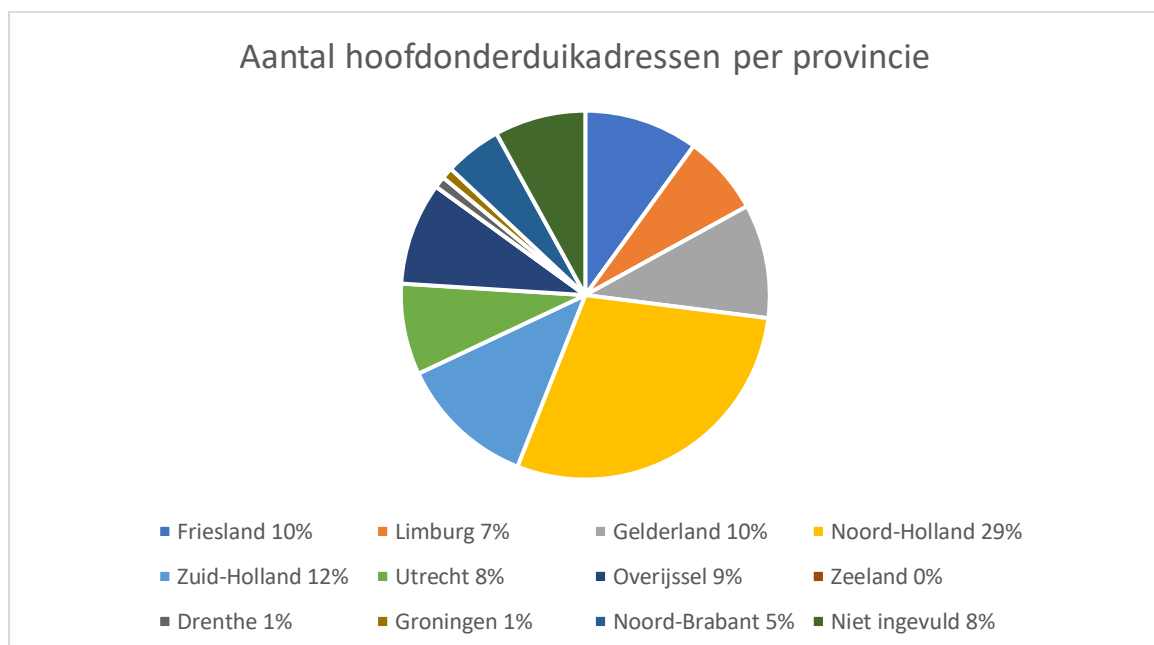
Figuur 2: Kamp Sobibor (Sobiborinterviews.nl, sd)

Bron: <https://www.sobiborinterviews.nl/vernietigingskamp/structuur-van-het-kamp>

Friesland

Friesland was ten tijde van de oorlog een dunbevolkte provincie met middelkleine steden en nog kleinere dorpjes. De provincie kende kleine dorpsgemeenschappen met afgelegen boerderijen waar onderduikers relatief vrij konden rondlopen. Iedereen in deze gemeenschappen wist dat er mensen ondergedoken zaten, maar niemand dacht eraan om deze onderduikers te verraden. Wanneer de bezetter langskwam bij de kleine dorpjes, was er genoeg tijd om de onderduikers te waarschuwen. Vanwege het vlakke landschap op het Friese platteland konden de dorpingen de Duitsers van ver zien aankomen. Daarnaast hadden deze boerderijen vaak goede schuil- en verstopplekken. Veel van de Nederlandse onderduikers kwamen in Friesland terecht en de provincie werd na de oorlog bestempeld als een onderduikparadijs (Tresoar, 2019).

Naar schatting hebben tijdens de oorlog zo'n 30.000 joden ondergedoken gezeten in Nederland. Hiervan hebben naar schatting zo'n 2000 tot 3000 joden ondergedoken gezeten in Friesland. Daarnaast hebben Friese onderduikadressen nog zo'n 21.000 andere onderduikers geholpen. Het cijfer kan niet met volledige precisie worden vastgesteld, omdat niet alle verzetsmensen en onderduikadressen formulieren hebben ingevuld. Verder opereerden sommige mensen op eigen initiatief. Van alle Joodse onderduikers in Nederland zat ongeveer tien procent van die groep in Friesland ondergedoken (zie figuur 1).

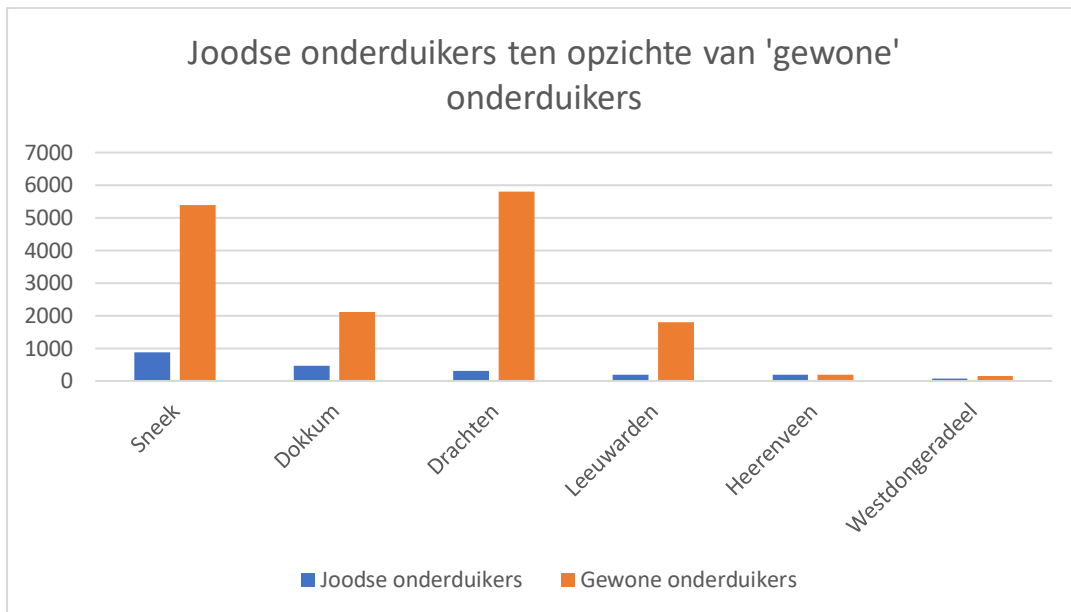
Figuur 3: aantal hoofdonderduikadressen per provincie.

Volgens een schatting van de bezetter woonden er in 1941 150.000 Joden in Nederland. Het grootste gedeelte van de Joodse bevolkingsgroep was woonachtig in de Randstad. Daarbij kende Amsterdam de grootste Joodse gemeenschap. Volgens de schatting waren er in Friesland zo'n 866 geregistreerde Joden woonachtig. De meesten van deze Joden woonden in Leeuwarden waar de hoofdsynagoge zat, maar ook in Harlingen, Bolsward, Gorredijk, Lemmer, Drachten en Noordwolde waren Joodse gemeenschappen. Friesland had een relatief kleine Joodse gemeenschap. Dit betekende niet dat de Joden in Friesland veilig waren. De anti-Joodse maatregelen die werden ingevoerd door de bezetter golden ook in Friesland. In 1942 werden alle Joodse mannen opgeroepen om te werken in Nederlandse werkkampen. Meer dan de helft van deze mannen gaf hier gehoor aan en meldde zich in de werkkampen. De mannen en bijbehorende familie dachten hiermee te ontkomen aan deportatie naar Duitsland en verder. Dit was echter niet het geval.

In de nacht van 2 oktober op 3 oktober werden de werkkampen leeggehaald en de bijbehorende familieleden werden opgepakt. Deze Joden werden vervolgens op transport gezet naar kampen in het oosten van Europa. Weinig uit Friesland wisten deze transportzetting te ontlopen. Zo ontsprongen veel uit Sneek de dans, maar werden alle Joden uit Harlingen op transport gezet. Het verschil dat hier bijvoorbeeld te zien is had alles te maken met het aantal bezetters en verraders in de steden en dorpen. Hoe minder deze aanwezig waren, des te veiliger de onderduikplek. Na de oorlog was het aantal Friese Joden teruggelopen van 866 naar 150.

Friesland was voor de Joden een relatief veilige plek. Daarnaast zorgde de samenhang en het sociale netwerk in deze kleine gemeenschappen ervoor dat niemand zijn mond open deed over de onderduikers. Holwerd is hier een schoolvoorbeeld van. Hier werd namelijk nooit iemand verraden of gepakt. Dit kwam mede door een waarschuwingssysteem bij controles. Dit zorgde ervoor dat iedereen goed verstopt zat (Jongejan, 2013).

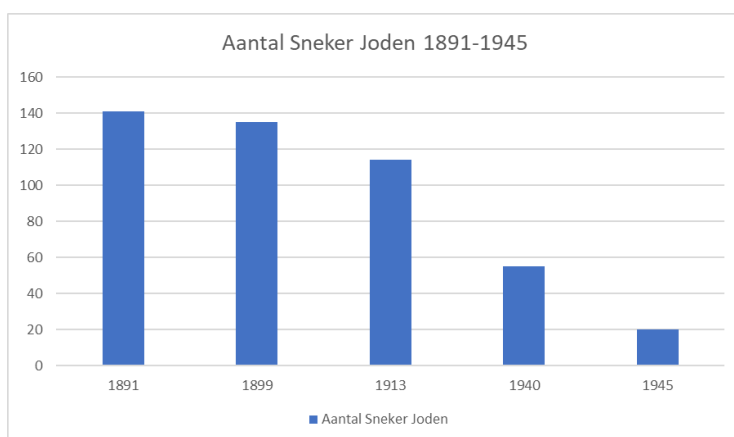
Als je kijkt naar de cijfers zie je een groot verschil in het aantal opgevangen Joodse onderduikers per plek. Het grootste deel van de Joodse onderduikers heeft in Sneek gezeten (870), maar ook in Dokkum (464) en Drachten (320). In Leeuwarden bleef het aantal Joodse onderduikers steken op 200. Dit is opvallend in relatieve zin, omdat deze stad goed bereikbaar was en het veel inwoners heeft. Wat ook opvalt is dat kleine gemeentes als Bergum (100) en Westongeradeel (68) veel Joodse onderduikers kenden (Jongejan, 2013). Het aantal Joodse onderduikers ten opzichte van 'gewone' onderduikers verschilt sterk per plaats (zie figuur 4).

Figuur 2: Joodse onderduikers ten opzichte van 'gewone' onderduikers

Sneek (familie Pino)

Het joodse leven in Sneek dateert van de 18^e eeuw, of wellicht al eerder, in de grote van enkele families. Onder het bewind van Napoleon Bonaparte werden de Joden volwaardige burgers en begonnen hun getalen toe te nemen. De eerste synagogedienst in Sneek dateert van 1813. In de tijd daarna vertoonde de Joodse bevolking een positieve groei. Gedurende de dertiger jaren van de 20^e eeuw kwamen Joodse vluchtelingen vanuit het oosten van Europa naar de vrijere westerse landen waardoor we een toename zien in het aantal Joden in West-Europa evenals in Sneek. De Duitse bezetting in 1940 betekende voor de Joodse gemeente haar einde. Op dat moment leefden er ongeveer 55 Joden in Sneek.

Figuur 5: aantal Sneker Joden 1891-1945

In Sneek werd er al snel hulp geboden aan Joden omtrent het aanbieden van onderduikadressen, mede hierdoor heeft ongeveer de helft van de 55 Joden de oorlog kunnen overleven. In verhouding tot Joden in andere steden is dit relatief gezien een groot percentage,

namelijk +- 50% tegenover +-25% van de andere Joden in steden in Nederland. De andere helft is omgekomen in concentratie- en vernietigingskampen waaronder Sobibor. De Sneker inwoners hebben als collectief klaargestaan voor het herbergen van de eigen Joodse inwoners als wel het verbergen van Joden niet direct afkomstig uit Sneek. Door de intensieve samenwerking van de Snekers zijn relatief veel Joden gered van nazi's (Bazuin, 2012).

Het verhaal van de Joodse familie Pino uit Sneek bestaande uit Eduard Pino, Berta Pino-Sichel, Margot Pino, Hans Pino en Ernst Pino heeft twee kanten. De familie Pino woonde al vanaf 1832 in Sneek. Eduard Pino werd in 1890 geboren in Sneek en beleefde daar zijn jeugd tot zijn vertrek naar Duitsland. Hier trouwde hij met Berta en stichtte zij hun gezin. Na de ontwikkelingen omtrent het benadelen van Joden in Duitsland, was Kristallnacht de druppel voor het gezin. Ze vertrokken terug naar de geboortestad van Eduard, Sneek. Hier heeft de familie enkele tijd ondergedoken gezeten. In 1942 werden ze ontdekt door de Duitsers. Dit leidde tot de deportatie van Eduard en Berta naar Sobibor. Hier vonden zij beide hun eind. Dochter Margot zat bij het verzet als koerier en was tijdens haar werkzaamheden voor het verzet opgepakt en evenals haar ouders gedeporteerd. Margot kwam om in Auschwitz. Hans en Ernst hebben als enigen van de familie Pino de oorlog overleefd. Hans is door hulp van het verzet uit Nederland gesmokkeld. Via Portugal heeft hij de oversteek naar Engeland kunnen maken. Hans trad daar in dienst bij de Royal Air Force (RAF) en had als boordschutter diverse malen meegedaan aan bombardementen op Duitsland (Nederlands Instituut voor Militaire Historie, 2017). Ernst bemachtigde met behulp van het verzet een vals paspoort waarmee hij naar Zuid-Frankrijk vluchtte, uiteindelijk trok hij naar Zwitserland en later verhuisde hij naar Amerika.

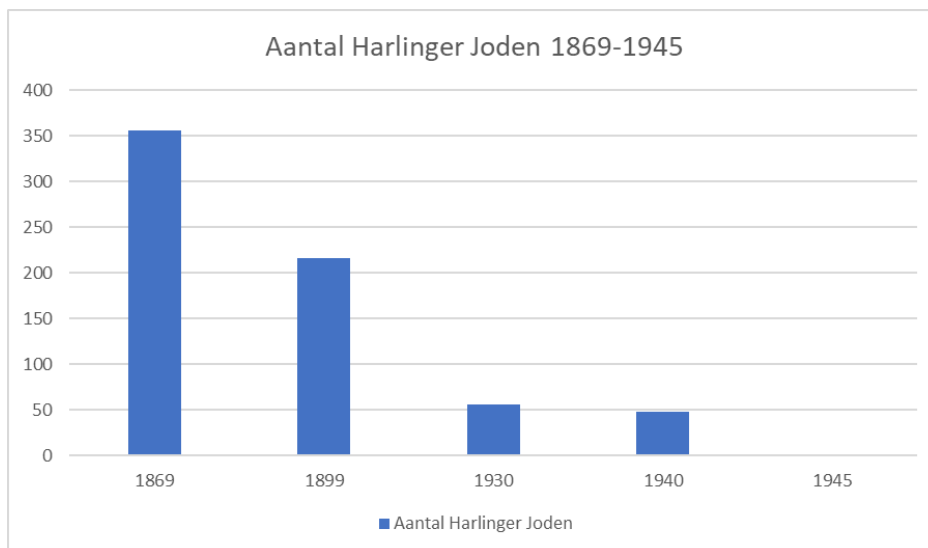
Figuur 6: Berta, Margot en Eduard Pino (Ter Braake, 2009)

Na de oorlog was de Joodse gemeenschap in Sneek niet meer. Er waren wel individuen maar van een gemeenschap viel niet te spreken. Na de oorlog kwam de emigratie van Joden op stoom, zij voelden zich niet meer thuis in de Europese landen, wat ervoor

zorgden dat er alleen nog kleine hoeveelheden Joden waren in de Randstad (Joods Cultureel Kwartier, sd) (Dijkstra & Elting, 2019).

Harlingen (Familie Leijdesdorf)

Aan het eind van zeventiende eeuw trokken de eerste Joden Harlingen binnen, zij gingen op in de gewone bevolking en hadden ieder zo hun eigen ambacht. Net als in Sneek werd rond het jaar 1812 een eerste synagoge gebouwd en groeide de Joodse gemeenschap gestaag. Rond 1870 had Harlingen 356 Joodse inwoners. De meeste inwoners waren handelman, bakker, slager of hadden een andere rol in de samenleving. Tijdens de inval van nazi-Duitsland werden op één persoon na alle Joodse inwoners gedeporteerd en vermoord in concentratie- en vernietigingskampen (Dijkstra & Elting, 2019).

Figuur 7: aantal Harlinger Joden 1869-1945

De familie Leijdesdorff uit Harlingen had een juwelierszaak en bestond uit Leonard en Rosalie en zonen Isaac en Simon tot aan de oorlog leefden zij een rustig bestaan. Leonard en Rosalie kwamen beide om in Sobibor, evenals hun zoon Isaac met zijn echtgenote. Simon Leijdesdorff is de enige Jood uit Harlingen die de oorlog overleefde. Op de plek waar de familie woonden liggen ook Stolpersteine om de herdenking levende te houden.

Figuur 8: Stolpersteine Harlingen (De Vries, sd)

Figuur 9: Leonard Leijdesdorff (Hamburger, 2020)

Conclusie

In de periode van 1920 tot 1945 neemt de haat op Joden geleidelijk toe. Wanneer Hitler aan de macht is, leidt dit tot het systematisch vervolgen van Joden. Veel Joden proberen vervolging uit de weg te gaan door onder te gaan duiken. Zes miljoen Joden vinden echter de dood. In het najaar van 1940 kondigden de nazi's de Jodenvervolging in Nederland aan. In Nederland riep dit samen met de Duitse bestuurshervormingen in tegenstelling tot in andere landen protesten op. Ook in Nederland gingen veel mensen in het verzet. Een van manieren om in verzet te gaan was het helpen van onderduikers van Joden en 'gewone' onderduikers. Desalniettemin heeft Nederland in verhouding tot andere landen een hoog aantal Joodse slachtoffers. Dit door het laat opstarten van het verzet tegen de nazi's en de grote macht die de Duitse politie had in Nederland. Van de 140.000 Joden in Nederland, zijn er naar schatting 107.000 gedeporteerd naar kampen als Sobibor en Auschwitz.

Toch wisten in Nederland zo'n 30.000 Joden onder te duiken. In heel Nederland zaten Joden en 'gewone' onderduikers ondergedoken. In Friesland zat zo'n 10% van deze 30.000 Joden ondergedoken. Dit komt neer op 3.000 Joden. Dit naast de 21.000 andere onderduikers die zijn geholpen in Friesland. Friesland werd als onderduikparadijs gezien door het overzicht dat men had op de weilanden om de bezetter van ver te zien aankomen, de saamhorigheid binnen sommige dorpen en steden, geringe aanwezigheid verraders en de weinige controles.

In sommige steden is het verschil in gearresteerde Joden groter. Zo zijn in Harlingen bijna alle Joden op transport gezet en in Sneek hebben relatief veel Joden deportatie ontlopen. Dit verschil zit hem in de aanwezigheid van bezetters in Harlingen, het geringe verzet en het op eigen initiatief opgeven om te werken in werkkampen om transport te ontlopen.

Kijkend naar de cijfers beseffen wij ons hoe luguber het is als je praat over de hoeveelheden. Als je bedenkt dat elke persoon van die 140.000 Nederlandse Joden een eigen verhaal heeft. Net als de families Pino uit Sneek en Leijdesdorff uit Harlingen. Het zijn geen getallen, maar mensen waar we over praten.

Kortom heeft de bezetter onder leiding van Hitler de Jodenvervolging in gang gezet. Het gevolg hiervan was de velen onderduikers die zich verspreidde over Nederland, waaronder Friesland. Het gros van deze Joden heeft de vervolging niet overleefd. Het aantal Joden dat is weggevoerd (107.000) is velen malen groter dan de groep die heeft ondergedoken. In sommige Steden en dorpen was dit succesvoller dan in de andere.

Bibliografie

- Anne Frank Stichting. (sd). *Nederland: het hoogste aantal Joodse slachtoffers in West-Europa*. Opgehaald van Anne Frank.Org: <https://www.annefrank.org/nl/anne-frank/verdieping/nederland-het-hoogste-aantal-joodse-slachtoffers-west-europa/>
- Anne Frank Stichting. (sd). *Waarom haatte Hitler de Joden*. Opgehaald van Anne Frank. Org: <https://www.annefrank.org/nl/anne-frank/verdieping/waarom-haatte-hitler-de-joden/#:~:text=Al%20sinds%20de%20middeleeuwen%20waren,afwijking%20die%20bestreden%20moest%20worden.&text=Het%20idee%20ontstond%20dat%20Joden,behoorden%20aan%20bijvoorbeeld%20de%20D>
- Bazuin, J. (2012, Januari 1). *Hoe leefden Joden in Sneek?* Opgehaald van Sporen Joods Leven: <http://www.sporenjoodslevensneek.nl/verhalen/hoe-leefden-joden-in-sneek-.html>
- De Vries, F. (sd). *Stolpersteine Midlumerlaan 32*. Opgehaald van Traces of war: <https://www.tracesofwar.nl/sights/35272/Stolpersteine-Midlumerlaan-32.htm>
- Dijkstra, T., & Elting, W. (2019, Mei 3). Bekijk de sporen die herinneren aan de Joodse gemeenschap van Harlingen. *Leeuwarder Courant*. Opgehaald van Leeuwarder Courant: <https://www.lc.nl/friesland/Bekijk-de-sporen-die-herinneren-aan-de-Joodse-gemeenschap-van-Harlingen-24421021.html>
- Griffioen, P., & Zeller, R. (2008). *Een vergelijking van de Jodenvervolging in Nederland, Frankrijk en België (1940-1945)*. Amsterdam: Universiteit van Amsterdam.
- Hamburger, H. (2020, januari 28). *Leonard Leijdesdorff*. Opgehaald van Joods Monument: <https://www.joodsmonument.nl/nl/page/134061/leonard-leijdesdorff>
- Jongejan, M. (2013, april 18). *Friesland als veilige haven*. Opgeroepen op mei 18, 2021, van Friesmuseum: https://files.friesmuseum.nl/files/5/6/5/4/Friesland_als_veilige_haven.pdf
- Joods Cultureel Kwartier. (sd). *Eduard Pino*. Opgehaald van Joods Monument: <https://www.joodsmonument.nl/nl/page/122926/eduard-pino>
- Joods Cultureel Kwartier. (sd). *Jodenvervolging in Nederland*. Opgehaald van JCK: <https://www.jck.nl/nl/longread/jodenvervolging-nederland>
- Joodsamsterdam. (2020, mei 6). *VERNIETIGINGSKAMP SOBIBÓR*. Opgehaald van Joodsamsterdam: <https://www.joodsamsterdam.nl/oorlog-vernietigingskamp-sobibor/>
- Nederlands Instituut voor Militaire Historie. (2017, December 17). *Hans Pino*. Opgehaald van Open Archieven: <https://www.openarch.nl/nim:6e9b3433-0f77-e8f4-df16-397be8be1db5/nl>
- Sobiborinterviews.nl. (sd). *Structuur van het kamp*. Opgehaald van Sobiborinterviews.nl: <https://www.sobiborinterviews.nl/vernietigingskamp/structuur-van-het-kamp>
- Ter Braake, S. (2009, november 4). *Eduard Pino*. Opgehaald van Joods Monument: <https://www.joodsmonument.nl/nl/page/122926/eduard-pino>
- Tresoar. (2019, mei 5). *Onderduiken in Friesland*. Opgeroepen op mei 18, 2021, van ondergedokeninfryslan.nl: <https://ondergedokeninfryslan.nl/onderduiken/onderduiken-friesland>

Van der Elst, F. (sd). *Vernietigingskamp Sobibor*. Opgehaald van Traces of war:
<https://www.tracesofwar.nl/sights/1241/Vernietigingskamp-Sobibor.htm>

Leeropbrengsten

Leeropbrengsten Harmen ten Hoeve

Ondanks dat we ons weer moesten herpakken, een jaar na de start van het project na de situatie door COVID-19, waardoor wij het onderzoek een jaar hebben uitgesteld, ben ik zeer tevreden met het eindresultaat. Wij hebben bij dit project gebruik gemaakt van de DBE-cyclus. Ik vind dit zelf een zeer prettige manier van werken, omdat dit structuur geeft aan het onderzoek en we hier ervaring mee hebben. Doormiddel van dit project/onderzoek heb ik meer geleerd over:

- Het afschuwelijke verschil tussen vernietigingskampen en concentratiekampen;
- Friesland als onderduikparadijs;
- Waar en hoe Joodse en 'gewone' onderduikers ondergedoken zaten;
- Verbanden te leggen tussen onderduiken en deportatie (naar Sobibor);
- Af te schalen van een groter geheel naar een specifiek detail om zo je verhaal kracht te geven;
- Korte lijntjes te houden met een stichting als Stichting Sobibor, omdat je hun kan gebruiken bij je eigen holocausteducatie;
- Constructief samen te werken met een Stichting die zich inzet voor een belangrijk doel, namelijk voormalige vernietigingskamp Sobibor onder de publieke aandacht te brengen en de herinnering in stand te houden aan allen die gedeporteerd zijn naar Sobibor.

Ik denk zeker dat dit onderzoek mij meer heeft laten weten over Sobibor. Deze kennis kan ik in de toekomst overbrengen op mijn leerlingen, waardoor de aandacht voor Sobibor indirect vergroot wordt. De samenwerking met medestudenten tussen Léon en Rimmer heb ik zoals altijd als zeer prettig beschouwd. We weten wat we van elkaar kunnen verwachten en dat werkt enorm positief op de samenwerking. Ook de samenwerking met Gerben Hoogterp van Stichting Sobibor heb ik als zeer prettig ervaren. Hij gaf veel feedback en dacht ook goed met ons mee. Dit heeft ons goed geholpen met het onderzoek. Ten Slotte wil ik Heike Tattje bedanken voor de begeleiding.

Leeropbrengsten Léon Postma

Ondanks de moeizame start wegens COVID-19 ben ik zeer content met het eindresultaat. Het werken met de DBE-cyclus heeft gezorgd voor een goed eindresultaat. De leeropbrengsten die dit onderzoek bij hebben gegeven zijn:

- Het belang van het blijven vertellen van verhalen;
- Online is er heel veel te vinden over dit onderwerp, hierdoor moet je waakzaam zijn voor wat je gaat gebruiken anders verdrink je in de informatie;
- Het is lastig om gespecificeerd onderzoek te doen, omdat veel informatie vaak niet het doel strekt;
- Veel online bronnen die we hebben gebruikt ga ik in de toekomst ook gebruiken voor mijn eigen holocausteducatie in de klas, omdat deze heel goed te gebruiken zijn om de verhalen visueel te maken;
- Voor een toekomstige docent is het heel interessant om korte lijntjes te houden met een stichting als Stichting Sobibor, omdat je hun kan gebruiken bij je eigen holocausteducatie.

Dit onderzoek heeft mij meer laten weten hoe belangrijk het is om een verhaal te blijven vertellen. Een van de hoofdoelen van Stichting Sobibor. Deze leeropbrengsten uit het onderzoek neem ik mee voor in de toekomst. De samenwerking tussen de medestudenten Harmen ten Hoeve en Rimmer Bakker heb ik zoals altijd als prettig ervaren, omdat wij in het verleden verscheidende keren hebben samengewerkt weten we dat we op elkaar aan kunnen. Ook de samenwerking met begeleiders

Gerben Hoogterp en Heike Tattje heb ik als zeer prettig en behulpzaam ervaren. Van Gerben hebben we bruikbare feedback gekregen die ons verder hielp met het onderzoek.

Leeropbrengsten Rimmer Bakker

Het project waaraan ik gewerkt heb met Léon en Harmen, is een project naar mijns inziens met veel waarde. Steeds wanneer ik weer verhalen lees over de Holocaust, raak ik daar ontroerd en ontsteld van. Hoe heeft zo iets ooit plaats kunnen vinden? De verhalen zijn verschrikkelijk en het is belangrijk om die te blijven vertellen.

Het vertellen over de verschrikkelikheden van de Holocaust;

Er is een schat aan informatie online waarvan je gebruik kan maken, hierbij is het wel belangrijk dat de juiste informatie er wordt uitgelicht;

De persoonlijke verhalen zetten een onderwerp meer kracht bij;

Samenwerken met medestudenten via een onlineomgeving waardoor de communicatie helder en goed moet zijn;

De oneindige mogelijkheden voor het behandelen van de Holocaust voor educatieve doeleinden zodat het verhaal verteld blijft worden.

Het onderzoek heeft mij een inzage gegeven in de hoeveelheid Joden die voor de Tweede Wereldoorlog in Nederland woonden en na. Daarbij heb ik kennis opgedaan van de routes van de transporten, welk doel de verschillende kampen hadden (ingezoomd op Sobibor) en de hoeveelheid Joden die ondergedoken zaten in zowel Nederland als Friesland. De samenwerking heb ik als prettig ervaren, ondanks dat ik later pas ben aangesloten.

Logboek

Datum:	Tijd (uren) :	Soort:
Diversen	5	Mailverkeer + Telefonisch overleg + Teams meetings
13-04-2020	4	Onderzoeksopzet
18-12-2020	2	Kortsluiten van wensen van Stichting Sobibor
19-2-2021	2	Bespreken opzet en zoeken literatuur met betrekking tot onderduiken.
21-2-2021	4	Bronnen zoeken met betrekking tot onderduiken in Nederland en Friesland. Contact met Westerbork over statistische gegevens.
22-2-2021	4	Bronnen zoeken met betrekking tot onderduiken in Nederland en Friesland. Contact met Westerbork over statistische gegevens.
23-2-2021	2	Onderzoek NIOD, data transportlijsten.
24-2-2021	4	Bronnenonderzoek: lezen.
25-2-2021	4	Bronnenonderzoek: lezen.
1-3-2021	3	Bronnenonderzoek: op bruikbaarheid selecteren voor verslag
5-3-2021	4	Bronnenonderzoek: lezen + verder selecteren.
5-3-2021	2	Contactmoment Gerben Hoogterp. Bespreking vorderingen gemaakt in brononderzoek (in voorjaarsvakantie). Verdere vormgeving bespreken.
8-3-2021	4	Onderzoekbronnen op aanraden van Gerben.
12-3-2021	2	Onderzoekbronnen op aanraden van Gerben.
15-3-2021	1	Aanvullen logboek
15-3-2021	4	Inleiding schrijven + aanleiding Jodenvervolgung schrijven.
18-3-2021	2	Afmaken inleiding en aanleiding.
22-3-2021	1 (50 uur totaal)	Gesprek Heike: bespreken plan en vorderingen.
22-3-2021	4	Schrijven Nederland in perspectief + Friesland.
25-3-2021	2	Zoeken voor statistieken Nederland in perspectief en Friesland.
29-3-2021	4	Schrijven Nederland in perspectief + Friesland.
1-4-2021	2	Afmaken NL in perspectief + Friesland.
5-4-2021	3	Stadswandeling Harlingen (op eigen initiatief). Langs Struikelstenen en Joodse graven.
11-4-2021	2	Digitale tour door Sneek.

12-4-2021	4	Onderzoek Joodse families Harlingen vs. Sneek.
15-4-2021	3	Onderzoek Joodse families Harlingen vs. Sneek.
16-4-2021	1	Aanvullen logboek.
19-4-2021	4	Schrijven gemeentes en families.
22-4-2021	2	Zoeken statistieken gemeentes.
23-4-2021	2	Afmaken stuk gemeentes en families.
26-4-2021	4	Bezoek kamp Westerbork. Wandeling lang 'Sterrenpad' naar het kamp. Monument bezocht en door het kamp gewandeld.
30-4-2021	4	Stuk schrijven Sobibor vernietigingskamp.
3-5-2021	4	Afmaken stuk Sobibor vernietigingskamp.
6-5-2021	5	Oorzaken en gevolgen schrijven.
7-5-2021	2	Oorzaken en gevolgen schrijven + aanvullen logboek.
13-5-2021	4	Afmaken stuk oorzaken en gevolgen.
14-5-2021	4	De gevonden statistieken voor de verschillende stukken omzetten in grafieken en illustraties.
21-5-2021	2	Verdere vormgeving verslag met elkaar bespreken.
24-5-2021	4	De gevonden statistieken voor de verschillende stukken omzetten in grafieken en illustraties: afmaken.
24-5-2021	1	Mailverkeer Gerben Hoogterp.
26-5-2021	4	Verwerken feedback Gerben Hoogterp.
7-6-2021	1	Mailverkeer Heike en Gerben Hoogterp.
7-6-2021	5	Schrijven conclusie puntjes op de 'i' verslag.
8-6-2021	2	Schrijven reflecties en leeropbrengsten.
9-6-2021	4	Schrijven conclusie puntjes op de 'i' verslag.
15-6-2021	2	Presenteren onderzoek aan Gerben Hoogterp
15-6-2021	3	Aanvullen logboek inleveren verslag + toevoegen literatuurlijst en bijlagen.
	Totaal uren: 142	